

Context,
international cooperation

Over wereldburgers als co-creators van ontwikkeling en durfkapitaal voor een betere wereld

Fons van der Velden

Augustus 2009

Context, international cooperation
Utrecht

Inleiding¹

In 'El Negro en ik' ontrafelt Frank Westerman (2004) de geschiedenis van het opgezette lichaam van een zwarte man die hij bij toeval heeft aangetroffen in een Spaans natuurhistorisch museum in de buurt van Barcelona. Westerman stelt indringende vragen over Westerse omgang met mensen van een ander ras, het Westerse project van de beschaving en de moderne ontwikkelingssamenwerking in het bijzonder. Als één zaak uit het boek van Westerman duidelijk wordt is het 'Ontwikkeling betekent: worden zoals wij'.

In 'Zwemmen met droog haar' verhaalt Kees van Kooten (1991) over steun door de familie van Kooten aan Ralu Balescu uit Roemenië. De Roemeense komt na een jarenlange vriendschap met Barbara van Kooten over voor een bezoek aan de familie. Na enkele dagen verzucht Barbara echter 's avonds in bed 'Ik weet niet of ik dit nog kan. Een vriendin op die manier. Ik ben bang dat het meeste medelijden is. De verschillen zijn te groot'. Als de Roemeense gast vervolgens Kees van Kooten als typetje (Carla van Putten) in een door Ralu genaaide jurk voor Barbara van Kooten bij 'Van Kooten & de Bie' ziet, raakt ze zo gebrouilleerd met de familie dat zij niet meer van de logeerkamer afkomt. Van Kooten besluit zijn relaas met: 'Wie het in Nederland goed heeft, kan het pijnlijk verkeerd hebben wanneer hij elders goed wil doen; zonder dat hij weet wat hij eigenlijk fout deed'.

Crisis in het ontwikkelingsdebat

De betere reflecties over ontwikkelingssamenwerking worden vaak geschreven door relatieve buitenstaanders van de sector. Niet alleen Kees van Kooten en Frank Westerman maar ook andere schrijvers zoals Adriaan van Dis (1996) ('over de onmogelijkheid om andermans misère te veranderen') hebben de laatste jaren de ontwikkelingssector een indringende spiegel voorgehouden.

De sector worstelt met een aantal met elkaar samenhangende fundamentele problemen. Met Westerman hebben velen in de loop der jaren het Westerse superioriteitsgevoel en denken ('U moet worden zoals wij') aan de orde gesteld. De Nigeriaanse romanschrijver Chinua Achebe schrijft bijvoorbeeld: 'Europeanen blinken nu juist opzienbarend uit in het onvermogen gelijkwaardigheid in anderen, in het bijzonder Afrikanen, te erkennen. Vanaf het moment dat men het principe van gelijkheid accepteert tussen beide waardensystemen kan er een dialoog ontstaan. Op dit moment is er geen sprake van enige dialoog omdat Europa de idee van bondgenootschap, dat gelijkwaardigheid met andere culturen veronderstelt, niet accepteert' (van de Werk, 1981). In zijn dissertatie over relaties tussen ontwikkelingsorganisaties uit Sri Lanka en Nederland, getiteld 'Uneasy encounters' komt collega Udan Fernando feitelijk tot dezelfde conclusie. Hij stelt na grondig onderzoek de indringende vraag: 'Is er überhaupt

¹ Met dank aan Emmy Janssen en Meindert Witvliet (Stichting het Groene Woudt) en Marleen Hasselerharm (International Child Support) voor inspiratie en de gesprekken die mede bijgedragen hebben aan het ontstaan van dit essay en aan Marieke Hart, Barend Hazeleger, Elli de Rijk en Lieke Ruijschoot voor feedback op een eerdere versie van deze tekst. Een verkorte versie van deze tekst verschijnt in september 2009 in het jubileumboek 'Publiek geheim' van de Landelijke Vereniging van Wereldwinkels.

sprake van een uitwisseling in de relaties tussen noordelijke en zuidelijke NGOs?'. (Fernando 2007)

Het Westerse project der beschaving is diep geworteld in Westers cultuurgoed en vaak verankerd in een Westers gevoel van superioriteit. Bovendien wordt – bijna 50 jaar na Rostow's 'Fasen van economische groei' (1960) (economische groei ontwikkelt zich altijd op dezelfde manier, door het opeenvolgen van een aantal vaststaande fasen) – door ontwikkelingswerkers en organisaties, ontwikkeling vaak nog als een a-historisch, a-cultureel, lineair proces gezien in plaats van een proces dat grotendeels geënt is op het navigeren van complexiteit. De klassieke moderniseringstheorie à la Rostow heeft dan wel afgedaan, de zoektocht naar een nieuw relevant en adequaat ontwikkelingsparadigma en ontwikkelingstheorie is in volle gang. 'Impasse', 'crisis' en 'vertwijfeling' voeren zowel op theoretisch-, beleids- als operationeel niveau de boventoon.

Het spreekt voor zich dat binnen een dergelijke context veel ontwikkelingsorganisaties worstelen met de vraag wat tot strategische prioriteiten en *core business* gerekend moet worden: financieren van ontwikkelingsinspanningen, wat tot nu toe altijd de hoofdzaak is geweest, of ook lobby, activiteiten ter vergroting van betrokkenheid van burgers bij mondiale vraagstukken, kennismanagement, capaciteitsversterking en/of een combinatie van dergelijke activiteiten.

Daarnaast worstelen veel ontwikkelingsorganisaties met wat de commissie Dijkstal noemt 'resultaat communicatie'. Zij hebben problemen met het op een gebalanceerde manier voor het voetlicht brengen van de complexiteit van ontwikkelingsinspanningen en een genuanceerd en realistisch beeld te schetsen van de resultaten in de media. Het is dan ook niet verwonderlijk dat jongeren tijdens het recente (2009) Lowlands festival minister Koenders het advies gaven beter inzichtelijk te maken wat internationale samenwerking oplevert.

Fowler (2005) heeft op basis van deze en andere ontwikkelingen dan ook kernachtig opgemerkt dat de ontwikkelingssector de afgelopen decennia sterk heeft ingeboet aan morele autoriteit en legitimiteit. In de politieke arena bijvoorbeeld zijn de meeste woordvoerders met ontwikkelingssamenwerking in hun portefeuille *back benchers*; in academisch opzicht staat ontwikkelingsstudies niet hoog in aanzien. Uit onderzoek (van de NCDO) blijkt dat de ontwikkelingssector als zodanig op een steeds lager aanzien van de Nederlandse bevolking kan rekenen en in veel media wordt al dan niet op subtiële wijze duidelijk gemaakt dat het bedrijfsleven (TPG Post en anderen) en Defensie (bijvoorbeeld in Afghanistan) feitelijk een betere *job* doen. Na 60 jaar moderne ontwikkelingssamenwerking is inmiddels wel duidelijk dat 'Wie het zelf goed heeft kan het inderdaad pijnlijk verkeerd doen als hij of zij elders goed wil doen'; het is niet gemakkelijk een andere uit de misère te hepen.

De Gouden Eeuw van de ontwikkelingssector is voorbij. Ontwikkelingssocioloog Jan Breman lijkt alsnog gelijk te krijgen met zijn betoog uit 1997 dat als we op de twintigste eeuw terugkijken, we moeten constateren dat ontwikkelingssamenwerking maar een tijdelijk fenomeen is geweest: '...een overbrugging van twee tijdperken gemarkeerd door de laat-koloniale politiek uit de eerste helft van de 20e eeuw aan de ene kant en de totstandbrenging van een geïntegreerde wereldeconomie op kapitalistische leest geschoeid in dit *fin de siècle* tijdperk aan de andere kant'.

Het ziet er naar uit dat de sector zich moet opmaken voor fundamentele veranderingen waarbij de comparatieve voordelen van particuliere ontwikkelingsorganisaties meer en meer ter discussie worden gesteld; de rol van intermediaire organisaties, zoals Noordelijke Niet-Gouvernementele Organisaties, afneemt; competitie tussen organisaties om fondsen van zowel de overheid als in de charimarkt toeneemt; aansluiting bij de officiële hulp agenda (Millennium doelstellingen, Parijs Agenda et cetera) steeds dwingender wordt voorgeschreven en afgedwongen; er in toenemende mate debat in de samenleving en politieke arena ontstaat ten aanzien van legitimiteit van de hulp, verantwoording en vraagstukken van duurzaamheid en er ruimte komt voor actoren van buiten de traditionele sector van ontwikkelingssamenwerking.

Het recente ontwikkelingsdebat

Internationaal wordt het debat over de toekomst van ontwikkelingssamenwerking gedomineerd door Westerse economen zoals Easterly, Sachs en Collier. De belangrijkste trends in het debat zijn aan de hand van het werk van enkele gezaghebbende auteurs goed te beschrijven. Walden Bello en anderen, uit de kringen van het World Social Forum, pleiten voor een fundamenteel andere wereldorde en zien hulp louter als een middel om het neoliberale ontwikkelingsmodel te promoten en te verspreiden. (Een dergelijk standpunt werd begin jaren zeventig in Nederland ingenomen door de CPN en het Tijdschrift voor Anti-Imperialisme Scholing). Ontwikkelingshulp wordt gezien als een ‘bepaalde vorm van staatsingrijpen dat belemmeringen opruimt en het functioneren van buitenlandse activiteiten van bedrijven vergemakkelijkt’.

Jeffery Sachs (2005) – de man achter de Millennium doelstellingen - houdt vooral een betoog dat het mogelijk moet zijn om armoede de wereld uit te bannen door beter te plannen, met concrete doelstellingen en experts te werken en grote investeringen ineens te doen. William Easterly (2006) - net als Sachs ex-Wereldbank econoom – stelt juist dat de ontwikkeling van een samenleving moeilijk planbaar is; dat het een zoektocht is waarbij je vooral van onderop en van binnenuit moet werken en niet te veel moet vertrouwen op experts. Hij spreekt dan ook over ontwikkelingsorganisaties en –werkers als *searchers*. Paul Collier (2005), afkomstig van dezelfde bank, stelt dat hulp vooral goed werkt en ingezet moet worden in specifieke contexten zoals in landen die geen toegang hebben tot zee, in postconflict situaties, bij gebrek aan natuurlijke hulpbronnen en bij falende overheden. Als de bedragen maar groot genoeg zijn kan er een doorbraak worden geforceerd met de inzet van buitenlandse expertise.

Roger Riddell (2007), onder andere oud-directeur van Christian Aid (Londen) heeft oneindig veel empirisch materiaal over het functioneren van de hulpsector recentelijk in een boek bij elkaar gebracht (‘Does foreign aid really work?’). Zijn belangrijkste bevinding is dat het moeilijk is om algemene uitspraken over de effectiviteit van hulp te doen; het beter is om te analyseren wat al dan niet werkt onder welke omstandigheden. Hij zegt ‘hulp kan werken’ maar lijdt aan systemische tekortkomingen waarvan een gebrek aan politieke bereidheid om iets te veranderen de belangrijkste is.

De enige vrouwelijke en Afrikaanse deelneemster aan het debat, Dambisa Moyo (2009), afgestudeerd aan Harvard en afkomstig van Goldman Sachs, neemt een totaal

andere positie in: hulp in Afrika heeft corruptie bevorderd, leidt tot financieel-economische afhankelijkheid, gaat het ontstaan van lokale oplossingen voor lokale problemen tegen, en is onbetrouwbaar. Hulp zou feitelijk verboden moeten worden; marktwerking en leningen zijn de uitweg.

Sociaal ondernemen

Naast dit voornamelijk door de economen gedomineerde debat en aangedragen oplossingen, is er de laatste jaren ook een nieuwe stroom van ideeën en literatuur verschenen met als belangrijkste boodschappen: er moet veel meer aandacht komen voor economische ontwikkeling; de hulpindustrie is veel te veel gedepolitiseerd en verbureaucratiseerd en uit het zicht van burgers in Noord en Zuid geraakt. Internationale samenwerking moet, maar moet ook anders: meer aandacht voor economische vraagstukken, de machts- c.q. ongelijkheidsvraag weer centraal en aandacht en ruimte voor initiatieven en eigenaarschap van burgers in Noord en Zuid.

Economische ontwikkeling wordt door velen weer gezien als de basis en randvoorwaarde van sociale, culturele en politieke veranderingsprocessen maar dan niet volgens de klassieke wetten van het kapitalisme. De belangstelling voor sociaal ondernemerschap, gedefinieerd door Black & Nicholls (2004) als: ‘social business = (social improvement and verification) + competition and innovation’ neemt toe. Sociaal ondernemers willen een bijdrage leveren aan het verbeteren van de wereld en zetten daartoe ondernemingen op waarin investeringen zich maatschappelijk terugverdienen en het creëren van maatschappelijke waarde prioriteit heeft. Het is ‘thriving businesses, part of the enterprising economy, generating services and products which reduce inequality and create new opportunities with people who are usually left out’. Ongeveer zoals de Fair Trade- en Wereldwinkels al decennia lang in Nederland doen. In de terminologie van Easterly zijn sociaal ondernemers ‘searchers’ die het onzekere als een gegeven nemen. Bij de financiering daarvan gaat het – zoals Moyo terecht bepleit – niet langer om giften maar leningen tegen markt conforme voorwaarden.

Nobelprijs winnaar Mohammed Yunus (2007) stelt stellig:

‘The future of the world lies in the hands of these market based social entrepreneurs. We cannot combat poverty within the orthodoxy of capitalism practiced today. Economic theory has not provided us with any alternative to this familiar model but I argue that we can create a powerful alternative: a social-consciousness-driven private sector, created by social entrepreneurs’.

Machtsvraagstukken en betrokkenheid van burgers

Veel sociaal ondernemers lijken echter de zelfde fout te gaan maken als de ontwikkelingssector de laatste jaren heeft gemaakt: veranderingen kunnen en moeten niet zomaar in een ‘parallel universe’ (Biekmann) worden gerealiseerd (in een grotendeels zelf gecreëerde wereld). Bij het streven naar een betere wereld gaat het juist om het veranderen van machtsrelaties tussen landen, maatschappelijke groepen, organisaties en individuen. Nogmaals: dit is ook een van de belangrijkste bevindingen die uit het encyclopedische werk van Riddell naar voren komt.

In de ontwikkelingssector wordt daarbij door velen nog te veel gekeken naar staten en overheden die voorzieningen zouden moeten leveren en er voor zouden moeten zorgen dat de markt adequaat werkt. Maar de recente geschiedenis en praktijk leert dat het zo niet werkt; betrokkenheid van burgers bij lokale acties vormt een essentieel startpunt voor maatschappelijke veranderingsprocessen.

In zijn boek 'The citizen solution; how you can make a difference' schrijft Harry Boyte (Center for Democracy and Citizenship, Minnesota en een van de campagne adviseurs van Barack Obama):

'Civic respect implies a change in paradigm to the public-work framework for action. We define public work as sustained, visible effort by a mix of people that creates things – material or cultural – of lasting civic impact, while developing civic learning and capacity in the process.

Public work shifts from [...] a paradigm centered around one-way expert interventions, to a citizen-centered approach that is based on the need for strong civic agency. [...] The shift that is needed entails changes in how we understand citizens and citizenship, the role of professionals, the nature of government, and the meaning of democracy. It means a move from seeing most citizens as voters, volunteers, clients, consumers, or aggrieved and powerless outsiders to seeing all people as potential problem solvers and co-creators of public goods. It involves a shift in the role of professionals [...] from being providers of services and expert solutions to being partners, educators, and organizers of cooperative action.

[...] In a democratic society [...] government is a catalyst and resource of communities in open environments where there are no predetermined outcomes. This paradigm renews government 'of the people and by the people', not simply 'for the people' [...] We need to move to a balance between the individual and the community – to shift from me to we.

[...] This shift depends on two dynamics: the return of the people to public life and a renewed appreciation for local communities as the root system of democracy. (Boyte, 2008)

In een door het ISS (Den Haag) georganiseerde denktank is de laatste twee jaar veel werk verricht om dit gedachtegoed binnen de ontwikkelingssector onder de aandacht te brengen. In de door Fowler & Biekart (2008) geredigeerde publicatie zijn essays bijeengebracht over ervaringen met - en reflecties over - veranderingsprocessen die door burgers zelf geïnitieerd en geleid zijn en waarvan het eigenaarschap bij diezelfde burgers ligt. De focus van wat wordt genoemd Civic Driven Change ligt niet op ontwikkeling maar verandering van machtsrelaties binnen maatschappelijke verhoudingen, waarbij burgers zich inzetten voor hun eigen en een maatschappelijk welzijn. Net als door Easterly wordt daarbij onderkend dat veranderingsprocessen een rommelig chaotische verloop hebben dat nauwelijks gepland kan worden en soms 'Een stap voorwaarts, twee stappen terug' is. Dergelijke actie van burgers dient gebaseerd te zijn op een analyse van machtsrelaties en met daaraan verbonden strategieën. Taylor (2009) merkt op dat het hierbij ook gaat om analyse en verandering van machtsrelaties binnen ontwikkelingsorganisaties.

Zoals binnen het sociaal ondernemerschap te weinig aandacht wordt besteed aan het politieke domein, wordt binnen het CDC discours tot nu toe te weinig aandacht

besteed aan het economische domein; succes zal bepaald worden door de vraag in hoeverre het lukt beide werelden aan elkaar te koppelen.

Draagvlak voor betrokkenheid bij mondiale vraagstukken

De Nederlandse samenleving heeft een lange geschiedenis van betrokkenheid van burgers bij mondiale vraagstukken (de Wereldwinkels zijn hier een voorbeeld van) en ondanks grotere twijfels in de Nederlandse samenleving over effectiviteit van de hulp, blijft – zo blijkt uit onderzoeken van de NCDO – de bereidheid van burgers om financieel bij te dragen voor het ‘goede doel’ en zich daadwerkelijk in te zetten voor een betere wereld groot. Deze ontwikkelingen zijn voor een belangrijk deel te plaatsen binnen de vijf I’s die het Sociaal Cultureel Planbureau ziet als ‘langlopende maatschappelijke processen’ binnen de Nederlandse samenleving: individualisering, informatisering, internationalisering, informalisering en intensivering. De burger ziet zich steeds sterker als ontwerper en uitvoerder van zijn eigen leven op basis van keuzes die hij/zij zelf maakt (individualisering) waarbij alle wenselijke informatie in een handomdraai aanwezig is (informatisering) waardoor de burger zich bewuster is van de wijze waarop zaken wereldwijd op elkaar inwerken (internationalisering). Tegelijk ontstaat er de behoefte om niet alleen te genieten (‘het recht op pret’), maar ook de belevingscomponent wordt sterker en individueler (intensivering).

Deze ontwikkelingen dragen er toe bij dat mondiale betrokkenheid zich binnen de Nederlandse samenleving in een steeds grotere variëteit aan vormen uit. De meeste hiervan overstijgen het aloude principe van ‘donoren’ (onderzoek laat zien dat Nederlanders meer willen bijdragen dan alleen via geld). Ontwikkelingsorganisaties bieden dan ook tal van handelingsperspectieven. Maar burgers vinden ook zelf mogelijkheden. Ze zoeken daarbij een vorm die bij hun past. De opkomst van nieuwe sociale media versterken deze vlucht aan initiatieven. Zo worden via Twitter veilingen georganiseerd voor het goede doel, investeren mensen via initiatieven als online platform MyC4 kapitaal en kennis in Afrikaanse ondernemingen en neemt het aantal eerlijke (web)winkels in snel tempo toe. Een veelbelovend vooruitzicht, ook voor de Wereldwinkels.

Door sommigen worden de vele maatschappelijke initiatieven die de laatste jaren met betrekking tot mondiale vraagstukken zijn ontstaan, wat denigrerend aangeduid als ‘particuliere initiatieven’. Het is correcter te spreken van ‘De vierde pijler’ zoals de Belgische onderzoeker Develtere doet; het gaat feitelijk veelal om individuen, groepen en organisaties uit zowel het maatschappelijke middenveld, (semi-)overheid en bedrijfsleven die vaak een redelijke omvang en mate van professionaliteit hebben aangenomen en waarvan nog niet zomaar is aangetoond dat relevantie, efficiency en effectiviteit beperkter is dan van de traditionele ontwikkelingssector.

Deze burgers gedragen zich als wereldburgers, zij handelen als probleemoplossers; ze dienen een eigen belang (zingevingvraagstukken) en een algemeen belang (werken samen met anderen aan een meer rechtvaardige wereld) middels een proces – zoals Boyte dat noemt – van co-creatie.

Epiloog

Er is nog een lange weg te gaan. Het is, in de woorden van Van Dis, nog 'niet zo eenvoudig een ander uit de misère te helpen'. 'De volgende ochtend vertrok Ralu Balescu.'. Kees van Kooten schrijft: 'Ik heb besloten dat ik van mening ben dat ik denk dat het het beste is om niet meer op de kwestie van die jurk terug te komen. Dat is natuurlijk niet het beste maar het lafste. Het enige wat zij terug kon doen en ons heeft gegeven hebben wij belachelijk gemaakt: Barbara heeft het afgewezen en ik heb het aangetrokken. Het is verschrikkelijk. Are you sad Ralu? vraagt Kim. Zij geeft mijn dochter antwoord, maar kijkt ons aan. No Kim darling, zegt ze; I am very sad that I have to leave, but very glad to go back'.

Timor El-Dardiry (2009) schrijft dan ook: 'Ontwikkelingssamenwerking is niet voor bange mensen. Landen [organisaties en individuen] moeten op zoek naar creatieve manieren om ontwikkeling te bereiken. Maar het ontwikkelingsbeleid van donoren beperkt hun mogelijkheden. Er is een omslag nodig in het denken over ontwikkelingssamenwerking: we moeten ontwikkelingssamenwerking gaan zien als een vorm van durfkapitaal maar tegelijkertijd ook als een verzekering waar ontwikkelingslanden op kunnen rekenen, zelfs wanneer de resultaten tegenvallen'.

Literatuur

Bello, W.

2004 *Deglobalization. Ideas for a new world economy*. London/New York: Zed Books

Bieckmann, F

2008 Deep Democracy. Civic Driven Change Initiative. In: *The Broker*, 10, 9-16

Black L. & Nicholls, J.

2004 *There is no business like Social Business. How to be socially enterprising*. Liverpool: the Cat's Pyjamas

Boyte, H.

2008 *The Citizen Solution. How You Can Make a Difference*. St. Paul: the Minnesota Historical Society Press

Breman, J.

1997 Armoedebestrijding in het kader van globalisering. In: K. Lieten & F. van der Velden (red.): *Grenzen aan de hulp; beleid en effecten van ontwikkelingssamenwerking*, Amsterdam: Uitgeverij Het Spinhuis, p. 17 – 37

Collier, P.

2005 *The Bottom Billion. Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It*. Oxford/New York: Oxford University Press

- Develtere, P.
2009 *De vrije markt van de ontwikkelingssamenwerking*. Leuven: Davidsfonds Uitgeverij
- Dis, A. van
1996 *Palmwijn*. Amsterdam: K.M. Meulenhoff
- Easterly, W.
2006 *The White Man's Burden. Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good*. New York: The Penguin Press
- El-Dardiry, T.
2009 De draaimolen of de achtbaan? In: J. Verhoeven/IS academie & ministerie van Buitenlandse Zaken (Red.) *Heilige Huisjes. Een frisse blik op Internationale Samenwerking*, Den Haag: ministerie van Buitenlandse Zaken, p. 22-27
- Fernando, U.
2007 *Uneasy Encounters: Relationships between Dutch Donors and Sri Lankan NGOs*. PhD Dissertation, Amsterdam: Amsterdam Institute for Metropolitan and Development Studies
- Fowler, A.
2005 *Aid architecture: Reflections on NGDO futures and the emergence of counterterrorism*. INTRAC occasional paper no.45, London: INTRAC
- Fowler, A. and Biekart, K.
2008 *Civic Driven Change, Citizen's Imagination in Action*. Den Haag: ISS
- Moyo, D.
2009 *Dead Aid. Why Aid Is Not Working and How There is Another Way for Africa*. London: the Penguin Group
- Motivaction
2008 *Barometer Internationale Samenwerking 2008. Trends en ontwikkelingen*. Amsterdam: NCDO
- Riddell, R.
2007 *Does Foreign Aid Really Work?* Oxford/New York: Oxford University Press
- Rostow, W.
1960 *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. London/Cambridge: University Press
- Sachs, J.
2005 *The End of Poverty. How we can make it happen in our lifetime. With a foreword by Bono*. London: The Penguin Press

- Schnabel, P. (red.)
 2004 *Individualisering en sociale integratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Taylor, J.
 2009 *Power in Practice: The ability to listen, the courage to hear*. Cape Town: CDRA
- Van Kooten, K.
 1991 *Zwemmen met droog haar*. Amsterdam: De Bezige bij
- Van der Velden, F. & Schulpen, L.
 2002 *Private development aid in transition*. New Delhi: Concept Publishing Company
- Van der Velden, F.
 2007 'Van Karl Marx tot Albert Einstein', in: F. van der Velden (Red.), *Wereldburgerschap. Handreikingen voor vergroting van betrokkenheid bij mondiale vraagstukken*, Assen: Van Gorcum, pp.3-15
- Werk, J.K. van de
 1981 Nawoord bij Chinua Achebe Pijl van God. In: *Chinua Achebe: Pijl van god*, Amsterdam: Rainbow pocketboeken. (Oorspronkelijk 1964.)
- Westerman, F.
 2004 *El Negro en ik*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas
- Yunus, M.
 2007 *Creating a World Without Poverty. Social Business and the Future of Capitalism*. New York: PublicAffairs